

Windet met opragte finger och eed ...¹

Anmeldelse ved Inger Schoonderbeek

Hans Henrik Appel: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*. Odense (Odense Universitetsforlag). 1999. 713 sider + bilag på CD-rom.

Det var en kold, grå morgen i januar 1656. På Orre Mark tæt ved Varde-vejen finder nogen et lig, et lig af en kvinde.

Senere på Skast herredsting forklarer synsmændene, hvad de så der på marken; de vidner at *“hendes hoved var fra hendes gube [...] og ved kallen [...] af hendes højre ben var kødet afædt”*.² Ved siden af kvinden lå *“en kæp, en pose og en liden sort lerpotte ... så de synes, at hun havde været en gammel fattig kvinde, som havde omgået (= vandret om) og bedt om sit brød”* (Appel: 394).³

Denne lille, lidt grusomme historie er en af de mange begivenheder, der foregik i Skast herred (ved Esbjerg) i 1600-tallet, og som beskrives i bogen *Tinget, magten og æren*. For nøje at kunne beskrive ‘livet i alle dets facetter’ i det sydvestjyske samfund benytter forfatteren Hans Henrik Appel sig af et meget stort kildemateriale. Hovedparten af det er tingbøgerne fra Skast herred, der findes overleveret fra 1636.⁴

Bogens første to kapitler er præget af, at der er tale om en doktorafhandling. I disse kapitler får læseren bl.a. en grundig gennemgang af

¹ Vidnede med oprakte fingre og ed. På denne måde starter gengivelsen af et vidneudsagn i Skast herreds tingbog.

² Betydningen af ordene *gube* og *kallen* forklares senere i anmeldelsen.

³ Citater der stammer fra kildematerialet, har forfatteren oversat til moderne dansk.

⁴ Tingbøgerne omfatter 43 bind (samt fragmenter af 7 øvrige bind); af dem er kun fem bind udgivet (ved Landbohistorisk Selskab); det øvrige materiale (både tingbøgerne, men også kirkebøger, kirkeregnskaber, godsarkiver, osv.) har forfatteren læst i originalmanuskript (jf. Appel: 48f.).

teorier om mikrohistoriske analyser og sociale processer. Formålet med undersøgelsen er, at forfatteren ved hjælp af en meget grundig gennemgang og analyse af enkelte (social-, rets- eller personshistoriske) begivenheder i et lokalsamfund, søger at nå frem til et overblik over centrale sammenhænge og mekanismer i dette samfund. I efterfølgende kapitler dykker forfatteren ned i og beskriver disse enkelte begivenheder i Skast herred. Mange af disse kapitler er meget spændende at læse og giver et godt indblik i samfundet, som det så ud i det 17. århundrede. I løbet af århundredet blander statsmagten sig i stigende grad i lokalsamfundets styre (fx ved at ensrette og skærpe lovgivningen, der i 1683 samles i Danske Lov). Hermed ændres også livsvilkårene og magtforholdene i herredet.

Kapitel 3 giver et overblik over de datidige ejerforhold i Skast herred, og her introduceres læseren for herredets sociale lagdeling. De to vigtigste grupper i samfundets produktionsapparat (hovederhvervet i Skast herred var landbrug) var godsejerne og fæstebønderne. Arv og giftermål kunne bidrage til at øge et gods' arealer og de dertil hørende fæstegårde. Det var først og fremmest fæstebonden, der repræsenterede arbejdskraften på godset.

Forholdet mellem godsejer og fæstebonde var præget af gensidig afhængighed. Mens godsejeren skulle værne om sin fæstebonde, fx ved at forsvare ham i en retssag, skulle fæstebonden bidrage med hovevariarbejde - med bl.a. at pløje og tilså godsets marker, samt at deltage i høstarbejdet. Forholdet mellem parterne kan dog langt fra betegnes som ligeværdigt. Hvis en fæstebonde ikke levede op til sine forpligtelser, kunne godsejeren sætte ham fra fæstegården. Det skete dog kun i sjældne tilfælde, da godsejeren jo trods alt havde brug for fæstebondens arbejdskraft. Fæstebonden havde imidlertid ret til at opsige sin fæste, og hvis flere fæstebønder opsagde deres fæste samtidigt, kunne de presse godsejeren til at få bedre vilkår. Denne opsigelsesret, der gav fæstebonden en lille smule selvstændighed og mulighed for at flytte fra sognet, blev senere med statsmagtens indblanding begrænset, og hermed blev godsejerens magt øget yderligere.

For at fæstegården kunne fungere optimalt, var det meget vigtigt, at ægtefællerne stod sammen og arbejdede som et hold. Manden var ofte ude at arbejde på hovedgården, mens kvinden ordnede opgaverne derhjemme. I tingbøgerne får vi en del at vide om mandens arbejdsop-

gaver. Derimod indeholder de ikke meget om kvindens funktioner i husholdningen, andet end at hun skulle føde børn. Der skrives dog lidt om hendes forpligtelser i forbindelse med en skilsmisssag fra 1699 mellem Niels Chrestensen fra Torup og Maren Chrestensdatter i Brøndum. Maren *“lå i løsagtig og letfærdig levned med”* rytteren Peder Mønsterskriver og forsømte helt at sørge for sin mand, dvs. at *“malke, rygte, brygge og bage og gøre al kvindegerning”* for husbonden (Appel: 158f.). Når tingbogen i andre sager fx beretter om kvinder der arbejder i marken, høster eller vogter kreaturer, er det snarere tjenestepiger eller døtre end gifte kvinder. I øvrigt indeholder tingbogen ofte sager, som handler om kvinder der er kommet i miskredit på grund af utroskab, skænderier, trolddom osv.

Hvis ægtefællerne ikke levede op til deres ægteskabelige forpligtelser, fx på grund af utroskab, sygdom eller barnløshed, kunne man blive skilt. Således sender Jon Hansen fra Rørkær to budbringere til sin kommende hustru Appelone Jensdatter i Gesing. Efter 13 års trolovelse og præstens foreløbige accept vil hun stadig ikke gifte sig med ham, og Jon er efterhånden blevet lidt utålmodig. Men så indrømmer Appelone, at hun allerede i begyndelsen af deres trolovelse har lidt af pigepokker⁵, og at hun derfor *“ikke var så dannet udi hendes helbred og livs sundhed, at hun var dygtig ... at begive sig i ægteskab med nogen mands person”*. Efter denne tilståelse og et par andre tingsvidner, der bidrog til, at trolovelsen kunne ophæves, var Jon igen blevet en fri mand (Appel: 154).

Andre alvorlige sager i 1600-tallets Skast herred drejer sig om ærekrænkelser. Nogle skældsord kunne ikke rigtig sætte sindene i kog, mens andre betød meget for den udskældte persons rygte. Og et godt ry var vigtigt i fællesskabet. Da Bramminge-præsten overfaldt skriveren fra Gørding herred ved begravelsen af Sneum-præstens barn, hørte adskillige tingsvidner, at præsten udskældte skriveren for at være *“en tyv, en skælm, en æsel, en børnhytter, en skabhals, en hundsfoot, en bæst, en beffel [?]”*⁶ (Appel: 526). Da skriveren på Skast herredsting skal indføre disse ord i tingbogen, studser han over ordene ‘skælm’ og ‘tyv’, og spørger om vidnerne nu har hørt rigtigt. Sådanne skældsord,

⁵ Det er i dag umuligt at vide, hvad der menes med pokker, men da Appelone i forvejen sad med “et faderløst barn”, drejer det sig her muligvis om syfilis (Appel: 154; jf. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder. XVII. 601).

⁶ Betydningen af ordet *beffel* forklares senere i anmeldelsen.

samt fx ‘troldpak’, ‘heks’, blev brugt mod personer, der var anklaget for meget alvorlige forbrydelser som tyveri og trolddom. Sådanne forbrydelser blev i 1600-tallet hårdt straffet - i nogle tilfælde med døden!

I en anden sag blev et skældsord opfattet *for* bogstaveligt. Peder Jensen og Use Sørensen har tidligere været uvenner.⁷ Da de igen støder sammen på en mark ved Novrup og begynder at skubbe til hinanden og skælde hinanden ud, skal Peder have sagt: “*din skandso (= møgso⁸), og din skandsæk og din øg*”. Use skriger tilbage: “*Skam eder, I ser vel, at jeg ikke er en øg*”. Skænderiet fortsætter lidt endnu (Appel: 526 f.). Ofte nøjes herredsskriveren dog med en karakteristik af de brugte skældsord som fx “*med flere utilbørlige (usømmelige, u(be)kvæms-, onde) ord imellem parterne var*” (Appel: 525 ff.).

I nogle tilfælde kan man som læser stå i fare for at miste overblikket og gå glip af ‘den røde tråd’ i bogen, når forfatteren går alt for meget i detaljer. Men hvert kapitel bliver afsluttet med en kortfattet og velskrevet sammenfatning, som hjælper læseren på det rette spor igen.

Forfatterens konklusion er, at statsmagten på mange områder i løbet af århundredet får stigende indflydelse især på selve tinget, hvor menigmand førte sin sag, anklagede sit herskab for dårlige vilkår, sin kone for utroskab, sin nabo for ærekrænkelse osv. Med enevælden (1660) og Danske Lov bliver lovgivningen og procedurerne på tinget strammet op. Spillereglerne på tinget bliver mere og mere komplicerede, og mens menigmand tidligere selv førte sin sag, har han fremover brug for herskabets prokuratorer. Sagsomkostningerne stiger tilsyneladende voldsomt, og den almindelige beboer i Skast herred bruger fra nu af kun i yderste tilfælde tinget, typisk i sager om alvorlige ærekrænkelser. Rettens personer er efter 1660 lovkyndige, der bliver hentet uden for herredet, og tingdagen er ikke længere et helt så lokalt anliggende som tidligere, da det var ugens samlingspunkt for herredets frie mænd (jf. Appel: 650).

Nogle af ordene i de bragte citater har Hans Henrik Appel ikke kunnet afklare betydningen af, eller også har tingbogens gotiske skrift været så vanskeligt at læse, at ordets form er usikker. I disse tilfælde sætter

⁷ Use Sørensen er Søren Andersens hustru og en af kvinderne i Grimstrup sogn, der blev betragtet som “skændgejt” (Appel: 530).

⁸ Skænd- betyder egentlig skændsel. (Ordbog over det danske Sprog).

han '[?]' bag ordet, se fx ordene *gube*, *kallen* og *beffel* i de ovenfor bragte citater.

Ordet *gube* optræder i historien i starten af denne anmeldelse. Synsmændene konstaterede ved fundet af et lig af en gammel fattig kvinde bl.a. "*at hendes hoved var fra hendes gube[?]*" (Appel: 394). *Gube* finder vi i Kalkar: Ordbog over det ældre danske Sprog og Christian Molbech: Dansk Glossarium (eller Ordbog over forældede danske Ord).⁹ Ordet betyder her 'nakke', 'hals' eller (hos Kalkar) 'strubehoved'. Molbech har fundet ordet hos Peder Hegelund, der også er en af Jysk Ordbogs kilder og stammer fra Ribe! Han skriver i *Susanna og Calumnia* (1579): "Straks bødlens sværd havde skilt deres gube, lod hand opstikke (= anbringe på stage) deres hoveder og strube" (Molbech: 307, min overs.). Den fattige kvindes hoved og krop er altså adskilte. Ordets oprindelse er uvis. Ordbog over det danske Sprog (ODS)¹⁰ har under **gubbe** (= gammel mand) det gammeldanske *gube* 'hals', 'strube', og nævner *guf*, der i jysk har samme betydning. *Guf* er jysk for 'mund', og optræder fx i talemåden: "*de æ löw'n i di gåf*" (= du er en løgnhals) (Darum, Feilberg).¹¹

Synsmændene konstaterede også, at "*ved kallen[?] af hendes højre ben var kødet afædt ...*" (Appel: 394). Ordet *kallen* finder vi hos Feilberg og i ODS under opslagsordet *kalv*. Ordet er velkendt i jysk i betydningen 'læg'.

Præsten fra Bramminge anvendte skældsordet "*din beffel [?]*". Dette ord kræver større efterforskning. 1600-tallets retskrivning var meget varieret. Der fandtes ikke som i dag en statslig autoriseret retskrivningsordbog, og retskrivningen i især håndskrevne tekster kunne være forskellig fra genre til genre og fra skriver til skriver. Selv en og samme skriver kunne snart skrive et ord på en måde, og snart på en anden. Forfatteren i Tinget, magten og æren gengiver tekstdele fra Skast herreds tingbog på moderne dansk, og derfor går vi desværre glip af, hvordan ordene rent faktisk er skrevet i tingbogen. Ordet *beffel* optræder i tingbogen fra 1654. Den gang kunne *ff(u)* bruges svarende til moderne dansk *v*, fx i *haffue* 'have', *breffuit* 'brevet'. Det andet *e* i

⁹ Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700). 1881-1885. C. Molbech: Dansk Glossarium eller Ordbog over forældede danske Ord af Diplomer, Haandskrifter og trykte Bøger fra det 13de til det 16de Aarhundrede. 1857.

¹⁰ Ordbog over det danske Sprog. 1919 ff.

¹¹ H.F. Feilberg: Bidrag til en Ordbog over jyske Almuesmål. 1886-1914.

beffel kan være en støttevokal, der ofte blev sat ind i lignende ord, fx *sigell* ‘segl’, *nøgel* ‘nøgle’, *auelskarl* ‘avlskar’l’, *løgen* ‘løgn’ osv.¹² Læses *beffel* som *bevl*, kan denne form afspejle en udtale *bæw’l*, der igen er en sydjysk udtale af ordet *bøvl*, bl.a. med betydningen ‘rode-hoved’.

Måske hørte ordene hjemme i den vestjyske dialekt, der sandsynligvis har været herredsskriverens modersmål, og som muligvis har påvirket ham i hans arbejde som skriver?¹³

For at man kan holde styr på de mange Niels Jensener, Jens Nielsener, Maren Nielsdatters osv., kan man benytte et navneregister bag i bogen. Bogen burde også have indeholdt et register over juridiske termer og andre fagudtryk, der optræder i tingbøgerne og det øvrige kildemateriale, og som umiddelbart er svære at forstå.

Bogen er med sine 713 sider en ordentlig ‘moppedreng’. Men man behøver ikke nødvendigvis at læse den fra ende til anden. Opdelingen i de enkelte kapitler giver mulighed for at læse om netop det, man er interesseret i.

Alt i alt giver bogen et godt indblik i livet og dets vilkår i en ‘fjern’ provins i 1600-tallets Danmark.

¹² Eksemplerne er fra Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie II*: 183. 1968 (1. tryk 1947), og fra Skast herreds tingbog 1637, og Københavns birks tingbog 1685. Tekster fra tingbøgerne er en del af en tekstbase, der danner tekstgrundlaget for mit ph.d.-projekt om dansk i nogle herreds- og rettertingsdomme fra 1600-tallet.

¹³ Jf. fx Boel Bøggild-Andersen: “En vestjysk herredsskriver og hans baggrund” i *Ord & Sag* 2. 1982. 23 ff.